

А. А. ОВАКИМЈАН

ТИПОЛОШКА СЛИЧНОСТ У ФОРМИРАЊУ ЈЕРМЕНСКЕ И СРПСКЕ КУЛТУРЕ У ЕПОСИ НАЦИОНАЛНОГ ПРЕПОРОДА*

У совјетској науци последњих година учињено је много на разумевању процеса културно-историјског развитка народа Централне и Југоисточне Европе у епохи прелаза од феудализма капитализму. За процес формирања нација и националне самосвести, настајања националних култура у току XVIII—XIX в. код низа народа (Чеси, Словаци, Срби, Хрвати, Бугари, Словенци, Грци, Румуни, Албанци) у области које су биле под тубинским јармом, у науци се одомаћио назив националног препорода. Под тим се подразумева квалитативно нова етапа развитка ових народа у социјално-економском, политичком и културном погледу. Његов садржај Лењин је окарактерисао као „буђење националног живота и националних покрета, борбу против сваког националног угњетавања, формирање националних држава“ [1].

Проучавања историје народа Северне Европе, Прибалтика, Закавказја који су се борили за национално ослобођење против тубинских завојевача, показују да је њихов културно-историјски развитак током XVIII—XIX в. типолошки сличан са процесом националног препорода народа Централне и Југоисточне Европе.

Овај проблем у последње време привлачи пажњу совјетских и иностраних научника. Како примећује А. С. Миљников „ланац типолошких компарација може се с пуно основа наставити и изван граница Централне и Југоисточне Европе. Окрећући се другим подручјима света, особито оним где су се одигравали процеси формирања нација у условима поробљености и њом наметнуте борбе за националну независност, можемо уочити многа обележја карактеристична за феномен националног препорода укључујући и подударност у терминологији која се примењује у проучавању таквих ситуација“ [2]. По мишљењу В. А. Бакова „изузетно је интересантан још један компаративно-историјски аспект: поређење епохе „националног препорода“ са аналогним појавама у земљама Истока“ [3]. У радовима чехословачког историчара М. Гроха пореди се национални препород Чеха и Словака, Естонаца, Летонаца, Литванаца, Бјелоруса, Финанаца, Норвежана, Фламанана, Валонаца, Ираца, Бретонаца и Баска [4; 5]. Обилато се користи књижевна грађа словенских народа области Централне и Југоисточне Европе, скандинавских, прибалтичких и закавказких (јерменског и пружијског) народа у чланцима И. Г. Неуполојеве о европском романтизму [6; 7]. Аутор сматра романтизам у књижевностима ових народа посебном врстом романтизма који се формирао у условима наглог процвата књижевности и најтежње повезаности са борбом за национално ослобођење [7, с. 12—15].

* Из часописа „Советское славяноведение“, 1986, 6, 79—90, прево: Добрнод Аранитовић.

Мађарски историчар Е. Нидерхаузер [8] гради „модел“ националног препорода засован на поклапању историјског, социјално-економског и политичког развитка јерменског народа и народа Источне Европе. Аутор се дотиче и неких питања о типолошкој сличности у формирању националних култура ових народа. Међутим, он то не разматра као самосталан проблем. По његовом мишљењу културна етапа националног препорода само је припрема за вишу, политичку етапу националних покрета [8, с. 276].

Циљ овог чланка је упоредно разматрање јерменске и српске културе друге половине XVIII и већег дела XIX в., раздобља њиховог формирања као националних култура. Нас пре свега интересује развој обрзовања и друштвене мисли формирања националних књижевних језика, појединих облика уметности пошто овде најпотпуније долазе до изражаја особености формирања националних култура. Од посебног значаја су питања књижевности која је била најојачнији тумач и преносник идеја националног препорода. Типолошка анализа формирања јерменске и српске националне културе омогућује нам да уочимо опште закономерности у настајању националних култура народа различитих области који су се током XVIII—XIX в. борили за своју независност.

Важна особеност историје јерменског и српског народа с краја XVIII в. јесте политичко угњетавање одсуство властите државности и етничка подвојеност. Српски народ је био подељен између османлијске и аустријске империје а део Срба се налазио под влашћу Млетачке републике. У османлијској империји Срби су били изложени суровом националном и религијском угњетавању од стране турских феудалаца. У Војводини пак, без обзира на притисак аустријских власти Срби су уживали извесна права унутрашње самоуправе, самосталне црквене организације, имали су повољније могућности за развој своје националне културе.

Западна Јерменија се такође у то време налазила у саставу отоманске империје и Источна Јерменија у саставу Персије. Неподношљиви политички услови у којима се налазио јерменски народ, деспотизам двају заосталих исламских монархија одсуство елементарних права, претња физичког истребљења, принудили су знатан део јерменског народа да напусти отађину и тражи уточиште у другим земљама. Тако су настала јерменска насеља (или колоније) у земљама Западне Европе, Блиског Истока, у Русији и Индији. Специфично обележје друштвено-економског, политичког и културног развитка јесте његова хетерогеност: „док је у домовини у мрачном ропству турског и персијског војно-феудалног система јерменски народ живео у условима азијске натуралне привреде, у јерменским колонијама, које су биле на прометним путевима светске трговине, започиње развој индустријског капитала и на његовој основи јерменска култура: отварају се школе, штампарије, покрећу листови“ [9, с. 16].

Културна сличност Јермена и Срба постојала је још у раном средњем веку. Тада су се обе ове културе развијале под утицајем византијских традиција а након османлијских освајања продиру у њих и значајни елементи културе источних народа. Типолошка сличност у развиту поменутих култура појачавала се и тиме што су Јермени и Срби вековима водили борбу против османлијских поробљивача ослањајући се на помоћ Русије.

Формирање јерменске и српске културе у исти мах карактеришу и суштинске разлике. Српска култура у другој половини XVIII в. и првим деценијама XIX в. развијала се углавном, на територији аустријске империје, у непосредној близини Србије док се настанак јерменске културе одиграо у колонијама разбацаним по различитим земљама, што је веома отежавало процес изградње општенационалне културе.

Основа формирања како јерменске тако и српске културе било је ширење национално-просветитељске идеологије. Просветитељство је било почетна етапа културног препорода Јермена и Срба. Значајно обележје просветитељске културе јесте рационализам, настојање да се са становишта „здравог разума“ припомогне просвећивање и образовање народа. У исто време, у условима националне поробљености, просветитељство је било нераскидиво повезано са ослободилачким покретима, подстицало развој националне самосвести. „На раној етапи просветитељски покрет и национално-патриотска идеологија (што је нарочито карактеристично за најранију етапу националног препорода), — пише В. И. Злидев, — блиско су повезани или допуњавају једно друго а касније долази до осамостаљивања појединих сфера (или области) културе, јачег истицања националних особености, стварање значајних духовних и уметничких вредности у култури“ [10].

Захваљујући повољнијим условима за културно-историјски развитак Срба у Аустрији, центри српске културе од средине XVIII до 20—30-тих година XIX в. бежаху Беч, Пешта и градови Војводине. Најистакнутији представници српског просветитељства на размеђи два века били су Д. Обрадовић (1740—1811) и његови следбеници Ј. Мушкатиновић, Е. Јанковић и др. У делима Д. Обрадовића „Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића нареченога у калуђерству Доситеја“ (1783—1788), „Совјети здравога разума“ (1784), „Етика“ (1803) и другим, прожетим идејма истакнутих западноевропских мислилаца епохе Просвећености, садржан је позив на просвећивање, усавршавање „здравог разума“, савлађивање неписмености и незнања. У томе Обрадовић види залог препорода и самопоуздања српског народа: „Славна славеносербска нација у Србији, Босни, Далмацији са Херцеговином, ум кад с науком просветиш и с просвећеноју добродетелјују сојединиш, избраније нације над тобом неће бити на земљи!“ [11, с. 551]. Ширење просветитељских идеја довело је до развоја световног образовања у Срба — отварају се гимназије у Сремским Карловцима (1791), Новом Саду (1810) и Вршцу (1822). У Бечу се штампају прве српске новине — „Сербскија новини“ (1791—1792), „Славено-сербскија вједомости“ (1792—1794), „Новине сербске“ (1813—1822). С просветитељским циљевима од 1825. године започиње издавање књижевно-научног часописа „Сербскиј летопис“. У Пешти је 1826. г. основано културно-просветно друштво Матица српска. Матица је постала центар књижевне, научне и издавачке делатности аустријских Срба.

Српски просветитељи су сматрали да ће ширење просвећености довести до ослобођења српског народа од туђинског јарма, до успостављања демократског уређења. Прилагођавајући теорију „природног права“ интересима свога народа они су доводили у нераскидиву везу идеје просвећености и националног ослобођења, будили осећање националног поноса и националне самосвести. Многи просвећени Срби аустријске империје, међу којима и Д. Обрадовић, поздрављају српске устанке против османског јарма и прелазе у Србију да би у њој наставили своју просветитељску делатност.

Другачије је формирана просветитељска етапа јерменског националног препорода. Средњом XVIII в. у великим јерменским насеобинама Индије и у Русији формира се слој трговачке буржоазије која убира велике приходе од транзитне трговине. „Историјски јерменска буржоазија се формирала првенствено изван саме Јерменије — пише А. Б. Хачатуријан — али су њени прогресивни слојеви били тесно повезани са својим народом, спремни да допринесу укидању колонијалног ropства своје домовине и усмере је путем капиталистичког развитака“ [12, с. 5]. Од посебног је значја делатност индијских Јермена И. Емина (1726—1809), М. Бепрамјана, Ш. Шаамирјана (1723—1799) и њихових присталица 70-их и 80-их година XVIII в. Надахнути просветитељским и

националним идејама они стварају целовит програм каснијег развитка независне јерменске државе и успостављање демократског поретка у њој.*

Јерменски мислиоци су били свесни да је ослобођење Јерменије од туђинског јарма немогуће без просвећивања народа, буђења националне свести, васпитања у духу високе моралности. „Без науке и просвећености нема нације и они који то не увиђају слепи су и несрећни“ писао је 1792. г. у „Животу и доживљајима“ И. Емин [12, с. 15]. Истоветни циљ подржава и први јерменски часопис „Аздарар“ („Весник“ Мадрас, 1794—1796). Године 1815. у Москви је основан Лазаревски јерменски институт источних језика који је одиграо значајну улогу у историји јерменске културе и јерменско-руских веза. Институт је био не само центар школског образовања источних Јермена, већ и културно-просветна организација која је (почев од 1829. г.) издавала књиге и обједињавала истакнуте представнике јерменске науке и културе.

Још један центар јерменске просвећености биле су католичке конгрегације мекхитариста основане 1717. г. у Венецији и 1811. г. у Бечу. Њихово формирање имало је за циљ ширење утицаја католичанства на јерменски народ. Међутим, у исто време, чланови конгрегације, досељеници из Западне Јерменије, били су свесни да само водећи рачуна о јерменској стварности, развијајући националну културу, могу придобити широке народне масе.

У процесу формирања националних култура значајно место припада формирању историјске мисли. У Венецији је 1784—1786. г. објављена тротомна „Историја Јерменије“ М. Чамчана (1738—1823). Чамчан је своје дело сачинио на темељу обиља древних јерменских рукописа и страних извора од којих многи пре тога нису били познати. Чамчан је посебну пажњу посветио оним периодима јерменске историје када је постојала јерменска држава, продорно осветљавајући ослободилачке ратове јерменског народа против страних завојевача. У исти мах, с обзиром да је био члан католичке конгрегације, Чамчан посвећује велику пажњу религијским питањима, идеализује делатност цркве и владајућих класа.

Крупан догађај у српској историографији представља „Историја разних словенских народа најпаче Болгар, Хорватов и Србов“ Ј. Рајића (1726—1801) штампана у Бечу 1794—1795. г. Прожета просветитељским и патриотским идејама Рајићева „Историја“ је сведочила о постојању снажне српске државе у средњем веку, о херојској борби Срба против османског јарма позивала на јединство свих југословенских народа. Рајић је користио само српске изворе што је довело до једностраних закључака и претеране идеализације националне историје. „Његова историја није наука, — пише Ј. Скерлић, — но лепа, утешна и охрабрујућа слава народне прошлости, која народу треба да да снаге за борбе у садашњости и наде за будућност“ [13]. Дела М. Чамчана и Ј. Рајића били су весници рађања историјске науке код Јермена и Срба, означавала су прелаз од феудално-религијског погледа на свет ка историјском мишљењу новог времена. У условима политичког путњетавања она су доприносила порасту националне самосвести, подизању патриотског духа и националног поноса.

Средином XVIII и првих деценија XIX в. и код Срба и код Јермена владала је доста сложена језичка ситуација. Код Срба су постојала три типа књижевног језика: руско-славјански (или славено-српски језик), тј. подврста руског језика XVIII в., црквенословенски и српски народни језик [14]. Владајући језик јерменске писмености био је грабар, старојерменски језик. Међутим, њиме су се служили високонаобразовани људи, пре свега свештенство, и био је недоступан масама јерменског

* Овај програм изражен је у делима М. Баграмјана „Нова свеска, названа саветовање“ (1773) и Ш. Шаамирјана „Замка честољубља“ (1778).

народа. То је кочио развој националне културе и представљало препреку формирању нове књижевности. Једини излаз из ове ситуације било је стварање општенационалног књижевног језика на народној основи. „Док год један народ на својем матерњем језику књига нема — писао је Д. Обрадовић — принуђен је у тамности ума и у варварству лежати и све на горе преуспевати“ [11, с. 284]. Ш. Шаамирјан у „Замци честољубља“ истиче да без јединственог општенационалног језика не може бити никакве просвете ни националне културе“ [12, с. 26].

У епохи националног препорода формира се и нови тип уметности. Услед низа историјских околности и јерменска и српска књижевност развијају се „убрзаним темпом“ прелазећи за релативно кратак временски период оне ступење књижевног процеса који су код развијенијих књижевности трајали знатно дуже. То доводи до тога да се „појављују структуре које оштро нарушавају основе ове или оне, у дотичном раздобљу доминантне стилске формације“ [15], ничу и напоре постоје различити, донекле чак и супротни уметнички правци, мешају се различити жанрови и долази до њихове симбиозе. Стога пут који су прошле књижевности националног препорода представља својеврсан књижевни правац чију главну карактеристику представља његова релативна уметничка нерацхчлањеност [16]. И поред тога, сви ови елементи подчињавају се јединственом циљу формирања нових књижевности, укључују у процесу такозване „центрипеталне националне синтезе“ [17].

Основа нове јерменске књижевности и њеног водећег правца класицизма била је рестаурација и проучавање споменика древнојерменске писмености. То је умногоме одредило самостални, национални карактер јерменског класицизма који је „унео национално-патриотски садржај у књижевност, уздигао појам домовине до нивоа естетичког идеала“ [18, с. 159]. Историјске трагедије Г. Аветикјана („Ваан Мимикоњан“, 1792), А. Бапратуна („Ерванд II“, 1815), П. Минасјана („Миридат“, 1829; „Смбат I“, 1845) и друге представљале су књижевне обраде сижеа из историјских дела древних јерменских писаца. Позивима на активну просветитељску делатност, на оружану борбу против угњетача прожета је и поезија О. Ванандеција („Сунце Јерменије“, „Јерменија“). У херојско-епској поеми А. Бапратунија „Витез Хајк“ (30-тих година XIX в.) описан је подвиг легендарног праоца Јермена Хајка који је у боју победио асирског завојевача Бела.

Стваралаштво низа српских песника било је такође прожето патриотским патосом а национална тематика код њих одражавала се у класицистичким и сентименталним формама („Песна на ресурекију Србијанов“ Д. Обрадовића, „Бој змаја с орлови“ Ј. Рајића, „Глас народољубца“ Л. Мушлицког, романи М. Видаковића и др.). Утицај поезике класицизма осећа се и у поезији С. Милутиновића, нарочито у јуначкој епској поеми „Србијанка“ (1826) која је постала песнички споменик херојизму српског народа који се подигао против османлијских завојевача. На теме из српске историје трагедије у класицистичком духу писали су С. Стефановић („Смрт Уроша В“, 1825), Л. Лазаревић („Владимир и Косара“, 1829), Ј. Стерија Поповић („Милош Обилић, или Бој на Косову пољу“, 1828; „Смрт Стефана Дечанског“, 1841).

У ликовној уметности и архитектури запажа се раскид са традицијама црквене уметности и постепени прелазак на световни поглед на свет. Класицистичке тенденције у јерменском сликарству с краја XVIII и првих деценија XIX в. везане су за стваралаштво М. Овнатањана и А. Овнатањана који су се школовали на Петербуршкој уметничкој школи. У портретима госпође Теумјан и католикоса Нерсеса V А. Овнатањана, и поред извесне крутости облика, осећа се тежња за продубљенијим лонирањем у психологију личности. Снажан утицај руског класицизма осећа се и у изгледу јерменских цркава у Москви и Петербургу а та

кође и здања Лазаревског јерменског института у Москви иако се у исти мах запажа и тенденција оживљавања традиционалних форми јерменске средњовековне архитектуре. На стваралаштву српских уметника А. Годоровића („Портрет Д. Обрадовића“, 1794), П. Бурковића („Књаз Милош“ 1824) осећа се утицај аустријског класицизма. Аустријски утицај запажа се такође и у српској градској архитектури док се сакрална архитектура враћа формама византијске архитектуре.

Просветитељски покрет је одиграо значајну улогу у културном уздизању јерменског и српског народа и на овој историјској етапи условно типолошко јединство како појединих области културе, тако и националних култура у целини.

Почетак XIX в. је у знаку нове етапе ослободилачког покрета српског народа, у знаку прелаза на политичке форме борбе за национално ослобођење. Године 1804—1813. и 1815. планула су у Србији два велика устанка против османлијске владавине. После руско-турског рата 1828—1829. г. и мира у Једрену 1829. г. Турска је била приморана да призна аутономију Србије прогласивши је вазалном кнежевинам. Настанак Кнежевине Србије био је од одлучујућег значаја за историјску судбину српског народа. Политичка самосталност омогућила је развитаку културног живота код Срба и била значајан фактор формирања српске нације. Од 20-тих до 40-тих година XIX в. центар културног живота Срба постепено се премешта из Војводине у Србију. Године 1831. у Београду се отвара гимназија а у Крагујевцу 1838. г. лицеј, 1841. г. основано је „Друштво српске словесности“ оснивају штампарије, покрећу листови и часописи, отвара се позориште (1834).

Значајан догађај у историји јерменског народа било је добровољно укључивање Источне Јерменије у састав Русије након руско-персијског рата 1828. г. Оно је јерменски народ спасило од опасности потпуног физичког уништења, створило повољне услове за његов културни развитак и заувек повезало јерменски народ са руским народом и његовом културом. Ничу нови културни центри како у самој Јерменији (Јереван, Александропол, Шуша), тако и на Кавказу (Тифлис, Нови Нахичеван); Нерисјановски завод (1824), штампарија, позоришне групе, лист „Ковкас“ (1846) у Тифлису; ореска школа (1832), епархијска школа (1837) у Јеревану. Оживљавање културног живота, везан за реформе 1830-тих година у Отоманској империји, запажа се и у Западној Јерменији. Цариград постаје значајан центар јерменске културе.

Успон српског национално-ослободилачког покрета почетком XIX в., пораст националне самосвести и ширење просветитељских идеја у Србији погодовали су формирању личности Вука Стефановића Караџића (1787—1864), истакнутог српског просветитеља, друштвеног радника, филолога, фолклористе, историчара, етнографа, који је постао симбол српског националног препорода. У стваралаштву, естетичким схватањима и научној делатности Караџић се ослањао на народну свест ширећи представку о српском народу као носиоцу националне самосвести, националних традиција и националног језика. „Код свакога су народа најсветије ове три ствари: закон, језик и обичаји — писао је Караџић — тиме се народи један с другим рођакају, и један од другог разликују. Како народ изгуби те три светиње, он изгуби и своје име“ [19]. Караџићева тежња да учврсти народни принцип у српској култури најблиставије и најпотпуније је дошла до изражаја у његовој филолошкој делатности. Српски научник је сматрао језик главним обележјем самобитности свога народа: „Што год у језику нашем није народно оно није ни српско“ [13, с. 260]. Доследно се придржавајући поменутог принципа, Караџић је био свестан неопходности потпуног раскида са славеносрпским језиком борећи се за стварање српског општенационалног књижевног језика на основи источно-херцеговачког говора штокавског дијалекта и за рефор-

му правописа засновану на фонетском принципу. Караџићеве реформе теоријски су биле утемељене у „Граматичи“ (1814), „Српском рјечнику“ (1818), критичким и полемичким чланцима („Писма о српском језику и правопису“, 1845. и др.), а такође и у расправи филолога Б. Даничића „Борба за српски језик и правопис“ (1847). Караџић се није ограничио на језичке реформе већ је дао и сјајан образац народног језика у преводу „Новог Завета“ (1847), којим је довршио теоријску разраду концепције српскохрватског књижевног језика [20].

Други значајни аспект Караџићевог стваралаштва било је сакупљање и проучавање народног стваралаштва које је у себи акумулирало вишевековне традиције, обичаје и надања српског народа.** Народне песме које су опевале јунаштво и неустрашивост простог народа, који се подигао у борбу против угњетача, духовно су повезивале Србе свих слојева у крајевима од Котора до Будима. Већ током XVIII века народна екипа постала је кохезиона сила српске нације, а на почетку народног столећа наметнула се као централна национална литература“ [21, с. 15]. Уовајајући идеје немачког просветитеља Ј. Г. Хердера о оваплоћењу „националног духа“ у народној поезији, Караџић је видео у њој изузетне уметничке домете, савршенство песничких форми које, по његовом мишљењу, треба да послуже као образац за стварање националне књижевности.

Народно стваралаштво и националне традиције постали су основа на којој се формирао романтичарски метод у српској књижевности 40-тих година XIX в. Под утицајем национално-ослободилачке борбе српског народа против османлијских завојевача написана је и драмска poema истакнутог црногорског песника и државника Петра II Петровића Његоша (1813—1851) „Горски вијенац“ (1847), у којој је опевано јунаштво и неустрашивост црногорског народа који се крајем XVII в. дигао у борбу против потурица.*** Централна личност поеме — владика Данило — тумач је Његошевих патриотских осећања и идеала. Извори поеме везани су за јуначки жанр народне поезије, она је прожета народном свешћу и фолклорним елементима. Стога није случајно што се „Горски вијенац“ који започиње трагичним сликама пропасти српске државе, завршава веселим народним „колом“ које симболизује победу добра и слободе. Српски књижевни историчар М. Поповић сматра Његошево стваралаштво почетном фолклорно-херојском етапом српског романтизма [21, с. 39—48].

Веза са народном песничком традицијом прожима целокупно стваралаштво Б. Радичевића (1824—1853), првог српског романтичарског песника. У његовој лирици преовлађују узвишена осећања и осећања незадовољства постојећом стварношћу („Тута и опомена“, „Кад младијах умрети“ и др.). Истовремено у лирској поеми „Бачки растанак“ (1847) Радичевић заступа братство и јединство југословенских народа и изражава увереност у њихово скоро ослобођење.

Истакнуту улогу у формирању јерменске националне културе одиграло је стваралаштво Хачатура Абовјана (1809—1848) просветитеља, демократе, писца, педагога, филолога, етнографа и историчара. Ово стваралаштво ослањало се на многовековне културне традиције јерменског народа, развијало се под снажним утицајем херојске борбе Јермена за своју независност. Абовјан је ватрено поздравео ослобођење Источне Јерменије видећи у томе залог слободног развика јерменске културе, њено зближавање са руском демократском културом. Основом самобит-

** Прве збирке српских народних песама Вука Караџића објављене су у Бечу 1814. и 1815. год. од 1823. до 1833. године Вук издаје четири књиге „Српских народних песама“, а од 1841. до 1862. год. у типографији јерменскеконгрегације мехитариста у Бечу објављене су четири књиге друго издања ових песама.

*** Настанак српске и црногорске националне културе у првој половини XIX в. представљао је јединствен, узајамно повезани процес.

ности јерменске културе Абовјан је сматрао народни језик и народне традиције: „Сваки народ почива на језику и вери. Ако их изпублимо — тешко нама!“ [22]. Он је сматрао да је народ неодвојив од језика, а језик од народа. Једино употреба језика на народној основи — ашхарабара — у својству општенационалног књижевног језика, може, по Абовјановом мишљењу, препородити јерменску културу: „Ма колико да је старојерменски језик развијен по свом изузетном богатству, по свом савршенству и књижевној вредности, ипак је овај језик једини узрок што је сиромашни народ све до сада био без средства свога развитка“ [23]. Неопходност увођења народног језика у књижевност на основи дијалекта становника Араратске долине теоријски је заснована у његовом раду „Предуслов образовања“ (1839) и у предговору романа „Ране Јерменије“ (1841).

У свом књижевном раду Абовјан се потпуно ослања на народне традиције: „Колико предмета, сижеа, колико тема има Јерменија које би могле да послуже за највеће поетске узлете. Живот Јермена, њихов начин мишљења, њихова историја, њихов положај, њихове чаробне песме, њихова сећања на дела и догађаје из давних времена, препуни су ликова којима се може подићи мало који народ...“ [18, с. 173]. Врхунац Абовјановог стваралаштва представља роман „Ране Јерменије“ (1841) у коме се описују догађаји из рускоперсијског рата 1826—1828. г. На уста главног јунака романа Агасија писац износи сопствена размишљања и маштања о будућности свога народа, патриотска осећања и тежње. Абовјан је први у јерменској књижевности створио лик националног хероја кога краси слободољубивост и спремност да се жртвује за свој народ. У роману преовлађује живи народни говор зачињен фолклорним елементима — народним песмама, пословицама, легендама а у исто време у ауторовим размишљањима набачена су питања употребе народног језика у књижевности, програм просветитељске делатности у ослобођеној Источној Јерменији. И поред опште романтичарске тенденције дела, сусрећемо и реалистичке описе народног живота, веровања и обичаја Јермена и елементе социјалне критике. Роман се завршава тријумфалним уздизањем подвига јерменског народа, увереношћу у његову срећну будућност у јединству са руским народом.

Дакле, 20—40-те године XIX в. биле су преломне у развоју како српске тако и јерменске националне културе. Појављује се нови тип културног прегаоца који у себи сједињује широка знања, разноврсна интересовања, свест о циљу, стваралачку активност са дубоком љубављу према своме народу и тежњом да створи истинску народну, националну културу. Стваралаштво В. Карацића и Х. Абовјана било је прожето духом демократизма и по први пут је учврстило принцип народности као основу формирања националне културе. То је најблиставије дошло до изражаја у њиховом филолошком раду усмереном на стварање књижевних језика на народној основи. Карацић и Абовјан су увели форму народне свести у уметничку културу и одиграли велику улогу у формирању нове историјске науке, етнографије и естетичке мисли. Идеје В. Карацића и Х. Абовјана постале су темељ каснијег развоја националних култура јерменског и српског народа.

У ликовној култури овог периода ничу романтичарске тенденције са снажним национално-патриотским патосом, хвата корена масовни народни херојизам у борби за ослобођење отаџбине, формира лик националног хероја. Међутим, у овим књижевностима романтизам се још није формирао као самостални уметнички правац, испреплетен је са класицизмом и сентиментализмом, са облицима народног стваралаштва, образујући мноштво прелазних и измешаних појава. По речима И. Г. Неупокојеве, одигривала се „симбиоза“ просветитељско-романтичарске

уметничке форме [17, с. 18] што није била само одлика српске и јерменске књижевности у целини већ и стваралаштва појединих писаца (Абовјан, Његош).

50—70-тих година XIX в. долази до даљег развоја како српског тако и јерменског национално-ослободилачког покрета повезаног са неопходношћу ослобођења територија које су још увек биле под туђинским јармом. Ослободилачки покрет код Срба доводи до оснивања друштвено-политичке и културно-просветитељске организације „Уједињена омладина српска“ у Новом Саду 1866. г. Напредна јавност Западне Јерменије отпочиње борбу за увођење „Националног устава“, за аутономну самоуправу, која ће поимрмити назив „уставног покрета“. Године 1862. плућли су снажни народни устанци Јермена у Зејтуну и Срба у Херцеговини. Велику улогу у јачању национално-ослободилачких покрета код ових народа одиграли су српско-турски и руско-турски ратови 1877—1878. г., захваљујући чему је на Берлинском конгресу била проглашена независност Србије а Русији су присаједињене јерменске области Карса и Ардагана.

Истовремено са развојем буржоаских односа и у српском и у јерменском друштву јачају друштвене противуречности, што доводи до класне диференцијације, настајању различитих партија и групација. 60-тих година XIX в. формирају се револуционарно-демократски токови који изражавају интересе радних маса и демократски настројене интелигенције. Вођа јерменске револуционарне демократије постао је М. Налабанџан (1820—1866) а на челу српских револуционарних демократа био је С. Марковић (1846—1875). Њихов циљ било је ослобођење властитог народа не само од националног већ и социјалног угњетавања путем револуционарне борбе и национално-ослободилачких покрета свих угњетених европских народа. Револуционарни демократи су тежили стварању истински народне, демократске културе, разрађивали питања реализма у књижевности и уметности. „Истинска литература, која је верна животу, — писао је Налабанџан — јесте огледало у коме се одржава народни живот. И као што је драгоцено огледало које верно одражава лик предмета постављеног пред њим, исто је тако драгоцен и литература која верно одражава живот и лик народа“ [24]. Марковић сматра да књижевност „треба да доноси само оно што је заиста корисно друштву; да претреса и подиже сувремена питања, да представља истински живот народни са гледишта сувремене науке, једном речи да је по мислима и осећајима својим сувремена“ [25].

50—70-тих година долази до даљег развитка српске националне културе. У Београду се оснива Народна библиотека (1853). Године 1863. отвара се Велика школа а 1864. г. формира се и Српско учено друштво. У овом периоду штампа се велико мноштво књига, издају разноврсна периодична издања која изражавају интересе различитих политичких оријентација. 60-тих година отварају се прва српска национална професионална позорница — Српско народно позориште у Новом Саду (1861) и Народно позориште у Београду (1869), оформљује се Музичко друштво у Београду (1853). Велика тековина српске културе тих година било је званично признање језичких реформи Вука Караџића 1868. г. у Србији и 1871. г. у Војводини.

Карактеристично обележје српске уметничке културе на овој етапи било је афирмисање народних и националних идеала у свим областима културе, обогаћивање њеног садржаја, разноврсност уметничких форми и метода.

Патосом националне херојике и слободољубља прожете су последње песме Б. Радичевића — поеме „Хајдуков гроб“, „Гојко“, „Освета“ и др. У стваралаштву Б. Јакшића (1832—1878), песника, приповедача, драм-

ског писца и уметника, и у поезији Ј. Јовановића—Змаја (1833—1904) на свој начин се покреће за романтизам карактеристичан проблем личности и друштва — само слобода целог народа може довести до слободе личности. Отуда дубока емоционалност и драматичност српског романтизма, његова висока грађанска свест и изоштрено осећање патриотског дуга пред својим народом. „Устај, живи, бори се, не клони!“ — представља девизу српске књижевности 50—70-тих година коју је изрекао Змај у програмској песми „Песник и песме“. Тих година национални идеали устаљују се у поезији („Отаџбина“, „Падајте, браћо“, циклус „Раја“ и другим Б. Јакшића; „Молитва Србинова“, „Светли гробови“, „Гусларева смрт“, Ј. Ј. Змаја и др.), прози (историјске приповетке Б. Јакшића и Ч. Мијатовића), драмској књижевности („Станоје Главаш“ Б. Јакшића, „Максим Црнојевић“ Л. Костића и др.), ликовној уметности („Портрет Вука Караџића“ Д. Аврамовића, „Смрт Карађорџа“ Б. Јакшића, „На Косову пољу“ Б. Крстића и др.). Јача интересовања за народно стваралаштво при чему се на овој етапи користе они фолклорни мотиви и ликови у којима долазе до изражаја херојски принципи. Тиме се наглашава континуитет ослободилачког покрета, повезује прошлост и садашњост.

Истовремено, у недовршеној поеми „Безимена“ Б. Радичевића, у опису трагичних догађаја из револуције 1848. г. присутне су и реалистичке тенденције. Продубљавањем друштвених противуречности, под утицајем револуционарно-демократских идеја, српски писци се све чешће лађају анализе друштвених проблема. У Змајевој политичкој сатири подвргава се оштрој критици насиље и самовоља који владају у монархистичкој Србији („Нови избори у Србији“), исмевају малограђанске нарави („Песма најлојалнијег грађанина“). Истовремено у Змајевом и Јакшићевом делу долази до изражаја тежак положај српског сељаштва и градске сиротиње, њихово бесправље и беда. Године 1860. појављује се и први реалистички роман у српској књижевности, „Милан Неранџић“ Ј. Игњатовића, који жигосе друштвене неправде у српском друштву.

Формирање јерменске националне културе 50-тих година XIX в. у знаку је оштрих дискусија о књижевном језику и путевима даљег културног развика. Успон национално-ослободилачког покрета, појава романа Х. Абовјана „Ране Јерменије“ 1858. г., стваралаштво М. Налбанџана и његових сарадника (С. Назарјанц, А. Свачјан и др.) погодовали су развоју националних идеја и њиховом учвршћавању у свим областима културе. Године 1861. у Цариграду се отвара прво јерменско национално позориште, „Источно позориште“, 1863. г. отвара се јерменско позориште у Тифлису, издају бројна периодична издања, књиге, ничу књижевна, музичка и културно просветна друштва.

Одомаћење национално-патриотских, романтичарских тенденција у јерменској поезији везано је за стваралаштво Г. Алишана (1820—1901). У песми „Врхови Масаса“ и поеми „Аварајрски славуј“ одјекује страстан позив на устанак против османлијских поробљивача. Идеалима борбе и слободе завештао је своју лиру С. Шахазив (1840—1907). Јунак његове поеми „Леванова туга“ сиреман је да се жртвује за отаџбину како би је избавио ропства. Врхунац патриотске лирике М. Пешиктакљуна (1826—1868), циклус „Зејтунске песме“, славе херојизам и одважност бранилаца Зејтуна. У делима Р. Паткањана (1830—1892) оживљавају херојске странице средњовековне јерменске историје („Смрт храброг Вардана Мамикоњана“), одражава успон национално-ослободилачког покрета 70-тих година („Сузе Аракса“, циклус „Слободне песме“). Јерменска патриотска поезија поставља питање песникове дужности пред својим народом, велича подвиг за народну слободу. „Најпре грађанин, па тек онда песник“, пише у песми „Песник, материјалист и грађанин“ С. Шахазив. Једна од најблиставијих манифестација грађанске свести и па-

триотизма јесте песма „Слобода” М. Налбанџана. У историјским романима Церенца („Торос, син Леонов”) и Рафа („Хент”, „Искре”) афирмише се тип националног хероја, ватреног борца за народне идеале. Национална тематика карактерише и радове уметника С. Нерсисјана (портрети М. Маштоца и С. Партева), на основи народних мелодија створена је и прва јерменска национална опера „Аршак II” (1868) Т. Чухаџана.

У исто време јерменски писци показују јаче интересовање за друштвене проблеме, одражавају процес промена нарави и идеала буржоаског друштва. У својим сатиричним стиховима Р. Паткањан исмева лажни патриотизам и малограбана са њиховом равнодушном шћу према положају рођеног народа („Јерменка која је одваспитана у престоници”, „Безвредни човек”). У комедијама Г. Сундукјана („Хатабала”, „Пепу”) и А. Пароњана („Стриц Багдасар”) осуђује се лаж и прамзивост буржоаског друштва, разобличава друштвена неправда. Распадању патријархалних норми на селу, тешком положају сиротиње, посвећени су романи П. Прошјана („Сос и Вардитер”) и Г. Агајана („Арутјун и Манвел”).

50—70-те године XIX в. представљају етапу учвршћивања како јерменске тако и српске националне културе. На овој етапи дефинитивно се уобличавају националне уметничке концепције и нови естетички принципи. Народни језик се усваја као књижевни језик, националним садржајем испуњавају се све области уметничке културе, принцип народности постаје основ њеног даљег раста и обогаћивања. Успон национално-ослободилачког покрета јерменског и српског народа доводи до формирања типа писца — грађанина и родољуба који своје стваралаштво посвећује идеалима борбе и слободе свог родног народа, обликује се романтичарски метод у књижевности и уметности. У исти мах, продубљавање друштвених противуречности и ширење револуционарнодемократске идеологије погодује формирању реалистичког правца. Настаје симбиоза новог типа — узајамно преплитање и узајамно деловање романтизма и реализма.

Дакле, крајем 70-тих година XIX в. у основи се завршава формирање српске и јерменске културе као националних култура које у себи одражавају најзначајније проесе развоја целе нације.

Сличност историјског, друштвено-економског и друштвено-политичког развоја јерменског и српског народа у периоду од средине XVIII до 70-тих година XIX в. условила је и типолошку блискост у настанку јерменске и српске културе како на свакој од етапа националног препорода, тако и у поменутој епоси као целини. Таква блискост створила је и повољне услове за настајак непосреднијих јерменско-српских културних односа.

Литература

1. Ленин В. И. Полн. собр. соч. т. 24, с. 124.
2. Myljnikov A. S. Kompleksnoe izučenie problemy „Zakonomernosti razvitija narodov Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Evropy v epohu perehoda ot feodalizma k kapitalizmu”. — У knj.: Kompleksnye problemö istorii i kuljture narodov Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Evropy: itogi i perspektivy issledovanij. M., 1979, s. 64.
3. D'akov V. A. Epoha »nacional'nogo vozroždenija« v Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Evrope: socialjnoe sodержanie, periodizacija, puti issledovanija. — У knj. : Formirovanie nacionalnyh kuljur v stranah Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Evropy. M., 1977, s. 28.

4. *Horch M.* Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Praha, 1960.
5. *Horch M.* K otázce územní skládky národního hnutí. — Šeskoslovenský časopis historický, 1971, № 4, s. 513—536.
6. *Neupokoeva I. G.* Obščie čerty svropejskogo romantizma i svoeobrazie ego nacionalnyh putej. — U knj.: Evropejskij romantizm. M., 1973.
7. *Neupokoeva I. G.* O tipah romantičeskoj literatury. — U knj.: Neizučennye stranicy evropejskogo romantizma. M., 1975.
8. *Niderhauzer E.* Armjanskoe osvoboditelnoe dviženie i nacionalnyje dviženija vozroždenija v Vostočnoj Evrope. — U knj.: Iz istorii armjansko-vengerskih istoričeskikh i kuljturnyh svjazej. Erevan, 1983, s. 272—311, 313 (na jerm. jez.).
9. Istorija novoj armjanskoj literatury. T. I. Erevan, 1962 (na jerm. jez.).
10. *Zlydnjev V. I.* Nekotorye aspekty izučenija problem formirovanaja nacionalnyh kuljtur. — U knj.: Formirovanije nacionalnyh kuljtur v stranah Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Evropy, s. 15.
11. *Обрадовуић Д* Сабрана дела. Књ. I. Београд, 1961.
12. *Наčaturjan A. B.* Istorija progressivnoj armjanskoj filofsokoj i obščestvenno-političeskoj mysli konca XVIII — serediny XIX veka. M., 1973.
13. *Скерлић Ј.* Историја нове српске књижевности. Београд, 1967, с. 68.
14. *Tolstoj N. N.* Literaturnyj jazyk u serbov v konce XVIII — načalo XIX veka. — U knj.: Nacionalnoe vozroždenie i formirovanie slavjanskih literaturnyh jazykov. M., 1978, s. 269—270.
15. *Flaker A.* Književne poredbe. Zagreb, 1968, s. 13.
16. *Gorskij I. K., Doronina R. F., Čemodanova M. G.* Razvitie literatur zapadnyh i južnyh slavjan v XIX v. i problema literaturnyh napravlenij. — U knj.: Slavjanskije literaturö. M., 1983, s. 294.
17. *Nicoljskij S. V.* Češskaja literatur v kontekste slavjanskih literatur epohi nacionalnogo vozroždenija. — knj.: Literatura epohi formirovanija nacij v Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Evrope: Prosveščenie. Nacionalnoe vozroždenie. M., 1982, s. 103.
18. *Naibandjan V. S., Saranjan S. N., Agababjan S. B.* Armzanskaja literatura. M., 1976.
19. *Караџић В.* Критике и полемике. Нови Сад — Београд, 1960, с. 42.
20. *Dmitriev P. A.* Značenie perevodov Vuka Karadžića dlja formirovanija serbskogo nacionalnogo samosaznija. — U knj.: U istokov formirovanija nacij v Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Evrope: obščestvenno-kuljturnoe razvitie i genezis nacionalnogo samosaznija. M., 1984, s. 127.
21. *Поповић М.* Историја српске књижевности: романтизам. Књ. I. Београд, 1968.
22. *Abovjan N.* Rany Armenii. Erevan, 1977, s. 28.
23. *Abovjan H.* Sočinenija. Erevan, 1984, s. 473 (na jerm. jez.).
24. *Nalbandjan M. L.* Izbrannye filofsokie i obščestvenno-političeskie proizvedenija. M., 1954, s. 283.
25. *Marković S.* Izbrannye proizvedenija. M., 1956, s. 56—57.